

UDC: 297.; 297.1

LBC: 86.38; 86.4

MJ № 297

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304

THE DIALOGUE AMONG BELIEFS: THE MUTUAL REACTIONS OF SUFIS AND CRITICS OF SUFISM, FOCUSING ON THE EARLY CENTURIES

Sayed Jamal al-Din Mosavi*

Abstract. This article examines the dialogue between Sufis and their critics in the early centuries of Islam, aiming to analyze the reciprocal reactions of these two groups towards each other. Relying on historical sources, religious texts, and intellectual works from the early periods, the study explores how Sufis were influenced by and interacted with their critics, as well as the criticisms directed at Sufi beliefs. Using an analytical-descriptive method, the research analyzes relevant texts and documents to investigate the mutual impacts of these interactions on the evolution of Sufi theories and the related criticisms. The examination of Sufi responses to critical feedback and the analysis of changes in Sufi teachings highlight the key role these interactions played in the development and diversity of Sufi thought. Critics of Sufism have frequently challenged this movement due to ambiguities in Sufi beliefs, a lack of familiarity with their intellectual foundations, and the practices of certain Sufi groups. In response, Sufis sought to defend and vindicate themselves by revisiting their teachings, refining their beliefs, and presenting their epistemological foundations. The results of this study indicate that the dialogue between Sufis and critics not only influenced the evolution and refinement of Sufi beliefs but also played a fundamental role in shaping intellectual and cultural debates during the Islamic era. This research contributes to a better understanding of the study of religion and the historiography of Sufism in the early centuries, while also providing a broader analysis of the impacts of these interactions on intellectual and cultural developments.

Keywords: Sufism, Critics of Sufism, Religious Dialogue, Sufi Teachings, Intellectual Evolution

* Graduate of the PhD in Contemporary Theological Currents, Al-Mustafa International University, Afghanistan

E-mail: sjmosavi64@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6525-2711>

To cite this article: Mosavi, S. J. [2025]. THE DIALOGUE AMONG BELIEFS: THE MUTUAL REACTIONS OF SUFIS AND CRITICS OF SUFISM, FOCUSING ON THE EARLY CENTURIES. *“Metafizika” journal*, 8(3), pp.283-304.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304>

Article history:

Received: 02.09.2024

Accepted: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 297.; 297.1

ББК: 86.38; 86.4

МЖ № 297

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304

ДИАЛОГ МЕЖДУ УБЕЖДЕНИЯМИ: ВЗАИМНЫЕ РЕАКЦИИ СУФИЕВ И КРИТИКОВ СУФИЗМА В РАННИЕ ВЕКА ИСЛАМА

Сейед Джамаладдин Мусави*

Абстракт. В статье ссылаясь на исторические источники, религиозные тексты и интеллектуальные работы рассматриваются диалоги суфиев и их критиков, а также их взаимные реакции в ранние века Ислама. В результате влияния критиков на суфийские убеждения в данный период сформировались определенные суфийские теории, способствующие будущей эволюции. В развитии и многообразии суфийской мысли ключевую роль сыграли ответы суфиев на критические отзывы и анализирование изменений суфийских учений. Критики суфизма неосведомленные о интеллектуальных основах и практике определенных суфийских групп, основываясь на двухсмысловое значение их веры бросали различные вызовы таким течениям. В ответ суфии стремились защитить и оправдать себя, пересматривая свои учения, усовершенствуя убеждения и эпистемологические основы. Результаты этого исследования показывают, что диалог между суфиями и критиками не только повлиял на эволюцию и совершенствование суфийских верований, но и сыграл фундаментальную роль в формировании интеллектуальных и культурных дебатов в исламскую эпоху. В результате обширного анализа в заключении статьи выявлены основные итоги изучения религии и историографии суфизма в ранние века Ислама, а также взаимовлияние этих понятий на интеллектуальное и культурное развитие истории Ислама.

Ключевые слова: суфизм, критики суфизма, религиозный диалог, суфийские учения, интеллектуальная

* Доктор философии (PhD) по современным теологическим течениям, Международный университет имени аль-Мустафы; Афганистан

E-mail: sjmosavi64@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6525-2711>

Цитировать статью: Мусави, С. Дж. [2025]. ДИАЛОГ МЕЖДУ УБЕЖДЕНИЯМИ: ВЗАИМНЫЕ РЕАКЦИИ СУФИЕВ И КРИТИКОВ СУФИЗМА В РАННИЕ ВЕКА ИСЛАМА. Журнал «Metafizika», 8(3), с.283-304.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 02.09.2024

Отправлена на доработку: 08.10.2024

Принята для печати: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UOT: 297.; 297.1

KBT: 86.38; 86.4

MJ № 297

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304

İNANCLARARASI DİALOQ: İSLAMIN ERKƏN ƏSRLƏRİNDƏ SUFİLƏR VƏ TƏSƏVVÜF TƏNQİDÇİLƏRİNİN QARŞILIQLI REAKSİYALARI

Seyid Cəmaləddin Musəvi*

Abstrakt. Məqalədə tarixi mənbələr, dini mətnlər və intellektual əsərlərə istinadən İslamın erkən əsrlərində sufilər və tənqidçilərinin dialoqları, eləcə də qarşılıqlı reaksiyaları tədqiq edilib. Tənqidçilərin təsəvvüf iddialarına olan təsiri nəticəsində bu dövrdə müəyyən sufi nəzəriyyələri formalaşmış və gələcək təkamülə səbəb olmuşdur. Sufilərin tənqidçi rəylərə cavabları və sufi təlimlərindəki dəyişikliyin təhlili sufilik düşüncəsinin inkişafı və müxtəlifliyində aparıcı rola malik olmuşdur. Müəyyən sufi qruplarının intellektual əsasları və təcrübəsinə vəqif olmayan sufi tənqidçiləri onların inanclarında ikili mənalandırmaya istinadlanaraq belə cərəyanlara müxtəlif çağırışlar edirdilər. Sufilər isə belə iddialara cavab verərək şəxsi təliminə yenidən nəzər yetirməyə, qənaətlərini və epistemoloji əsaslarını təkmilləşdirməyə və özünü müdafiə etməyə çalışırdılar. Bu tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sufilər və tənqidçiləri arasındakı dialoq sufi inanclarının inkişafı və təkamülünə əsaslı təsir göstərməklə yanaşı, həm də İslam dövrünün intellektual və mədəni mübadiləsinin formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. Məqalədəki ətraflı təhlil nəticəsində İslamın erkən yüzilliklərində din tədrisi və təsəvvüf tarixşünaslığının tədrisinin, belə anlayışların qarşılıqlı təsirinin İslam tarixinin intellektual və mədəni inkişafına səbəb olmasının başlıca nəticələri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: sufilik, təsəvvüfün tənqidçiləri, dini dialoq, təsəvvüf təlimləri, intellektual inkişaf

* Müasir teologiya (kəlam) cərəyanları üzrə doktorantura məzunu, Beynəlxalq əl-Mustafa Universiteti; Əfqanıstan

E-mail: sjmosavi64@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6525-2711>

Məqaləyə istinad: Musəvi, A.C. [2025] İNANCLARARASI DİALOQ: İSLAMIN ERKƏN ƏSRLƏRİNDƏ SUFİLƏR VƏ TƏSƏVVÜF TƏNQİDÇİLƏRİNİN QARŞILIQLI REAKSİYALARI. “Metafizika” jurnalı, 8(3), səh.283-304.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.09.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UDC: 297.; 297.1

LBC: 86.38; 86.4

MJ № 297

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304

دیالوگ میان اعتقادات: واکنش‌های متقابل صوفیه و منتقدان تصوف با تکیه بر سده‌های نخستین

سید جمال‌الدین موسوی*

چکیده. مقاله حاضر به بررسی دیالوگ میان صوفیه و منتقدان آنها در سده‌های نخستین اسلام می‌پردازد و تلاش دارد تا واکنش‌های متقابل این دو گروه را نسبت به یکدیگر تحلیل نماید. با تکیه بر منابع تاریخی، متون دینی و آثار فکری دوره‌های اولیه، این تحقیق به بررسی چگونگی تأثیرپذیری و تعامل صوفیه با منتقدان و نقدهایی که به اعتقادات صوفیانه وارد شده است، می‌پردازد. این مقاله با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی، ضمن تحلیل متون و اسناد مربوطه، به بررسی تأثیرات متقابل این تعاملات بر تحول نظریات صوفیانه و نقدهای مربوط به آنها می‌پردازد. بررسی واکنش‌های صوفیه به نقدهای انتقادی و نیز تحلیل چگونگی تغییرات در آموزه‌های صوفیانه، نشان‌دهنده نقش کلیدی این تعاملات در تکامل و تنوع اندیشه‌های صوفیانه است. مخالفین تصوف به دلیل ابهامات در باورهای صوفیان و عدم آشنایی با مبانی فکری ایشان و عملکرد برخی جریان‌های صوفیانه همواره نسبت به این جریان انتقاد داشته و صوفیان نیز برای تبرئه و دفاع از خویش سعی نمودند به بازخوانی آموزه‌ها و پالایش باورها و ارائه مبانی معرفتی بپردازند. نتایج این مطالعه حاکی از آن است که دیالوگ میان صوفیه و منتقدان، علاوه بر تأثیر بر تطور و پالایش اعتقادات صوفیانه، نقشی اساسی در شکل‌دهی به مباحثات فکری و فرهنگی دوران اسلامی داشته است. این تحقیق نه تنها به درک بهتر دین‌شناسی و تاریخ‌نگاری صوفیانه در سده‌های نخستین کمک می‌کند، بلکه به تحلیل گسترده‌تر تأثیرات این تعاملات بر تحولات فکری و فرهنگی نیز می‌پردازد.

کلیدواژه: منتقدان صوفیه، دیالوگ دینی، آموزه‌های صوفیانه، تحول فکری

* دانش‌آموخته دوره دکتری رشته جریان‌های کلامی معاصر، جامعه المصطفی (ص) العالمیه؛ افغانستان

پست الکترونیکی: sjmosavi64@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6525-2711>

ارجاع به مقاله: موسوی، س. ج. [2025]. دیالوگ میان اعتقادات: واکنش‌های متقابل صوفیه و منتقدان تصوف با تکیه بر سده‌های نخستین. مجله متافیزیکا، 8(3)، ص. 283-304

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.283-304>

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: 02.09.2024

تاریخ بازنگری: 08.10.2024

تاریخ پذیرش: 02.06.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. درآمد

با مروری بر گفتمان‌های مطروحه میان صوفیه و مخالفین تصوف در سده‌های نخست پیدایش تصوف در می‌یابیم بنابر شواهد تاریخی تا اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری قمری نه تنها میان صوفیه و مخالفین تصوف اختلاف چندان قابل رؤیت نبوده بلکه بزرگان تصوف مانند فقهاء و محدثان از عالمان دین به حساب می‌آمده است. برای نمونه می‌توان به سفیان ثوری (متوفی 161 هـ.ق)، حمدون قصار (متوفی 271 هـ.ق)، حسن بصری (متوفی 279 هـ.ق)، ابوحمزه بغدادی (متوفی 289 هـ.ق) و ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی (متوفی 372 هـ.ق) اشاره نمود که همگی ایشان جامع فقاہت و تصوف بودند [بن عامر، 1995، 39: 152]. در کتاب *طبقات الحنابلة* ابن ابی‌یعلی اسامی بسیاری از صوفیان در شمار فقیهان حنبلی ذکر شده است [ابن ابی‌یعلی، بی‌تا، ج 2، 57، 243، 247، 252].

2. رویارویی مخالفین تصوف با متصوفه

بنابر گزارش‌های تاریخی با تشکیل حلقه‌های درس و مجالس صوفیانه در بغداد و برخی دیگر شهرها و با شکل‌گیری جماعت‌های صوفیانه سخنانی از زبان برخی بزرگان تصوف شنیده می‌شده که برای مخالفین تصوف به ویژه فقهاء سؤال برانگیز و غیر قابل تحمل بوده است. برای نمونه می‌توان به صحبت‌های سری سقطنی (متوفی 253 هـ.ق)، یحیی بن معاذ (متوفی 285 هـ.ق)، ابوحمزه بغدادی، جنید بغدادی، ابوالحسین نوری (متوفی 286 هـ.ق) و ابوسعید خراز (متوفی 286 هـ.ق) درباره مسائل چون: توحید، عشق و سر اشاره نمود. عقاید متصوفه در زمینه‌های عزوبت، عزلت از خلق، تفویض امر به خداوند و عدم کسب و ایجاد زاویه‌ها حساسیت‌های فقیهان را بیشتر نمود. به ویژه مسائل چون ارتباط و نسبت خالق و مخلوق که فقیهان را نسبت به صوفیه بدبین نموده و فقهاء سخنان صوفیه را در این زمینه به تشبیه، حلول و اتحاد تعبیر می‌نمودند. از همین جهت بود که صوفیانی چون: ابوسعید خراز، ذوالنون مصری (متوفی 245 هـ.ق)، محمد بن عیسی (متوفی 279 هـ.ق)، سهل بن عبدالله تستری (متوفی 283 هـ.ق) و احمد بن عطاء (مقتول در 309 هـ.ق) مورد سوء ظن و اتهام قرار گرفتند [سراج طوسی، 1960، 21-22].

1.2. زمینه‌ها

رویارویی و یا مخالفت مخالفین تصوف اعم از فقهاء و اهل حدیث و برخی جریان‌های کلامی با سخنان و رفتار صوفیان و پیروان ایشان به مرور زمان شکل گرفته و افراد و جریان‌های کوچک و یا بزرگی در صف مخالفین تصوف قرار گرفتند. این مسئله خود از پیش زمینه‌های چون: ناآشنایی مخالفین تصوف با مبانی معرفتی صوفیان، ابهام‌ها در مبانی معرفتی متصوفه، نامنسجم بودن مبانی معرفتی صوفیه، نبود منابع رسمی مکتوب و پاسخگو به پرسش‌های مخالفین جریان تصوف به ویژه فقهاء و محدثین، نبود الاهیات سیستماتیک و تکیه بر معارف و مبانی شفاهی و سینه به سینه که از زبان صوفیان شنیده می‌شده متکی بوده است. بر همین اساس جریان‌های مخالف صوفیان با تکیه بر مسائل فوق به رویارویی جریان تصوف شتافتند که در ادامه برخی آنها را به بررسی می‌گیریم.

یک) ابهام در مبانی معرفتی صوفیه

سیر تدریجی شکل‌گیری معرفت عرفانی به مرور زمان به تبع شکل‌گیری مبانی فکری صوفیه بر اساس نیازها و پیش آمدهای مختلف فراهم شده است. پیدایش و شکل‌گیری ماهیت معرفت عرفانی با مسائل چون: کشف و شهود، تجارب عرفانی، وحدت وجود، فنا و بقاء، حلول و اتحاد، ولایت، ریاضت، عشق، سماع، شطحیات، و... تکوین و نضج یافته است. همانگونه که نحوه در میان گذاشتن و میزان باور به برخی مسائل و مبانی عرفانی برای برخی صوفیه سؤال برانگیز بوده؛ این مسئله برای غیر از صوفیه به ویژه برای فقهاء و مخالفین تصوف از جوانب مختلف دارای ابهام بیشتری بوده است. برای نمونه یکی از مهمترین مسائل عرفانی و صوفیانه که هم برای خود صوفیه و هم برای فقهاء و متصوفه سؤال برانگیز بوده می‌توان به شطحیات عرفانی اشاره کرد. متصوفه در بیان مبانی فکری و معرفتی خویش از مفاهیم و اصطلاحاتی بهره گرفتند، که برای غیر از خود ایشان به درستی روشن نبود. مقصود ایشان از این اصطلاحات و مفاهیم؛ گفتارهای معناداری است که در حال وجد و سکر و یا حالت صحو، فقط از اولیاءالله به زبانی غیر از زبان متعارف سر می‌زند و با اسامی و تعابیر مختلف از جمله شطحیات و یا طامات و رموز و ... شناخته می‌شود که مشهورترین تعبیر آن شطحیات است [شجاعی، 1379ش، 147].

مواجهه و رویارویی مخالفین صوفیه با این سخنان رمزگونه و احیاناً تمثیلی و مبهم در مواردی علاوه بر پرسش‌ها، به جدال‌ها و منازعات منجر می‌گردید. شطحیات عرفانی مجموعه سخنانی غریب و نامأنوس و نامعقولی است که احیاناً خلاف شرع جلوه نموده و بر زبان عارف سراپا شور و هیجان، در اوج، و مستی و جذبه، جاری می‌شود، که معنی و مفهوم و سر و ارزش آن برای اهل حال و معنی، یا روشن و آشکار است، یا اگر هم روشن نباشد؛ باز هم جای انکار هیچ انکار نیست. زیرا اقرار دارند که سخنان نه خلاف حقیقت است و نه ضد شریعت. اما آنچه مسلم است بیان و نشانی از یک حالت ادراک عمیق است، اگرچه فعلاً برای او قابل درک و فهم نباشد، اما آن‌انکه نا اهلند و غافل، و مقید به ظواهر عقل و شرع هستند؛ به یقین سخنان را دور از عقل و منطق، و سراپا کفر و ضلالت و احیاناً جنون یا ادعای پوچ و بی اساس تلقی می‌کنند [فروهر، 1387ش، 304]. عبدالرزاق کاشانی شطح را کلمه‌ای می‌داند که بوی سبکسری و دعوی می‌دهد. و آن به ندرت از محققان صادر می‌شود [کاشانی، 1387ش، 3]. عبدالرحمن بدوی در کتاب *شطحات الصوفیه* ضمن تعریف این اصطلاح عناصر شطح را امور چون: «شده الوجد، حال السكر، الدعوه الی الاتحاد و تبادل الادوار بین العبد و الرب و حال عدم الشعور» دانسته است.

اولین نمونه‌های شطحیات در سخنان صوفیان سده‌های دوم هجری قمری مانند ابراهیم ادهم و رابعه عدویه ظهور یافت و بعدها در کلام بایزید بسطامی، شبلی، حلاج، ابونصر سراج طوسی، احمد غزالی، سهل تستری، ابوبکر الواسطی، ابوالحسن خرقانی، ابوبکر شبلی، ابوسعید ابوالخیر، ابوحامد غزالی، ابن عربی، بوعلی حریری، ابن سبعین و عقیف‌الدین تلمسانی بیان گردید [حلبی، 1376ش، 272-273]. برای نمونه از شاگردان بایزید نقل است که گفت: همراه بایزید بودم در سمرقند. خلق شهر بدو تبرک می‌کردند، چون از

شهر بیرون آمدیم، خلق در قفای او بیامدن، ناگهان نگه کرد گفت: اینها کیستند؟ گفتم: متبرکانند. به بالای تل (تپه) بر آمد، روی سوی آن قوم کرد. گفت: یا قوم! «انا ربکم الاعلی» ایشان گفتند: ابویزید دیوانه شد، جملگی از او برگشتند [یثربی، 1370ش، 383]. از مشهورترین شطحیات صوفیانه «انا الحق گفتن» حلاج است که صوفیه موافق شطح گویی هر یک به تحلیل و توجیه آن روی آورده‌اند. برای نمونه شیخ محمود شبستری در دفاع از حلاج می‌گوید: چگونه است که ما در سرگذشت موسی (ع) در وادی ایمن «انالله» گفتن {قصص/29و30} «درخت» را می‌پذیریم اما از «انسانی» عارف و نیک احوال چنین قولی را حمل بر حلول و اتحاد می‌کنیم!؟

چو کردی خویشتن را پنبه کاری	تو هم حلاج وار این دم بر آری
در آ در وادی ایمن که ناگاه	درختی گویدت انی انا الله
روا باشد انا الحق از درختی	چرا نبود روا از نیک بختی
هر آن کس را که اندر دل شکی نیست	یقین داند که هستی جز یکی نیست
هر آن کس خالی از خود خلا شد	انالحق اندر او صوت و صدا شد
[شبستری، 1361ش، 48].	

برخی مشایخ صوفیه که خود به تصوف عاشقانه پایبندی نشان داده‌اند و بر این باورند که این سخنان ناشی از اضطراب نفسانی است و آنچه در آن‌ها آورده و ذکر شده ناشی از مایه ارتباط و وحدت است. این گروه بر این باورند که کلمات شطح گونه اغلب از مشایخ و بزرگان عرفان صادر شده و نمی‌توان آنها را نادیده گرفت و از آنجای که این گونه مشایخ به کمال رسیده سخنی لغو بیهوده نمی‌گویند. بنابر این ایشان شطحیات را به متشابهات قرآن کریم مانند نموده‌اند که بدون شرح و تفسیر و تحلیل درک آن میسر نیست. طبق نگاه این گروه شطحیات دارای اعتبار است به شرط تقلید ناپذیر بودن، اهلیت داشتن برای شنیدن و درک آن و روی آوردن به تأویل قول و فعل شطحی [جوکار، 1382ش، 1]. برای نمونه شیخ روزبهان بقلی شیرازی از جمله سرسخت‌ترین مدافعان شطحیات صوفیه است. او دلیل انکار شطح را از سوی مخالفان، بی‌توفیقی در فهم و درک و سست ایمانی نسبت به متشابهات قرآن و حدیث می‌داند و شطح را هم، مانند قرآن و حدیث، حاوی «تشابه» و «التباس» می‌داند و معتقد است که فقط «راسخون فی العلم» و اولیاءالله توانایی و شایستگی تفسیر این تشابه و التباس را دارند، پس، باقی افراد در پذیرش و ایمان به کلام متشابه، به نوعی، الزام دارند؛ لذا، این توفیق الهی و ایمان راسخ فرد است که آفت طرد و انکار شطح و شطاحان را از ذهن و ضمیرش پاک می‌کند: «گر توفیق یاری دهد مر صاحب نظری را تا نظرش صایب شود، زبان از انکار برگیرد و بحث در اشارات شطح نکند. به صدق ایشان {شطوح گویان} در کلام متشابه ایمان آورد، برهد از آفت انکار، زیرا که شطح ایشان متشابه است، چون متشابه قرآن و حدیث» [بقلی شیرازی، 1395ش، 57].

گروهی دیگری از صوفیان سخنانی این گونه‌ای (شطوحیات) را نمی‌پسندیدند و آنها را به عنوان اصلی از اصول عرفانی قبول نداشتند [حلبی، پیشین، 271]. طرفداران این رویکرد بر این باور بودند که شطحیات

صادره از عرفاء در حال مستی و سکر خاص از ایشان صادر شده و درباره آن نمی‌توان حکمی کرد زیرا کلمات که در حالت مستی گویند از جهت شرعی نیز نمی‌توان حکمی بر آن صادر نمود [گوه‌رین، 1383ش، 11].

دو) تدریجی بودن شکل‌گیری الاهیات سیستماتیک تصوف

یکی دیگر از زمینه‌های رویارویی مخالفین تصوف در برابر متصوفه آشنا نبودن و دسترسی نداشتن و احیاناً کم توجهی به پیشینه و سیر شکل‌گیری الاهیات سیستماتیک تصوف بوده است. تصوف، به صورتی که در کتاب‌ها نقل می‌شد و نه به گونه‌ای که از راه تجربه عرفانی بدان می‌رسیدند، خود یکی از علوم منقول به شمار می‌آمد، در ردیف علم کلام و حدیث و فقه، و صوفیان خود را در کنار اهل حدیث و سنت می‌دانستند، و همانطور که علوم نقلی مبتنی بر قرآن و حدیث بود، مطالبی هم که نویسندگان صوفی با آن‌ها سر و کار داشتند، علاوه بر آیات و احادیث پیامبر (ص)، سخنان بزرگان، بزرگان صوفی، به خصوص صوفیان قرن سوم، و حکایات آنان و گزارش رفتار و اخلاق و کردار ایشان بود. این مطالب معمولاً درباره اعتقادات کلامی، مانند توحید و صفات و اسماء الهی، مقامات معنوی و احوال، اعمال و رفتار و اخلاق و عبادات و سماع و وجد بود. برخی این مسائل معمولاً در تمامی کتاب‌ها مطرح می‌شدند، مانند بحث درباره مقام‌های مانند: زهد و توکل و محبت و اعمال مانند سماع و وجد و آدابی که رعایت آنها برای صوفیان الزام آور بود [کلابادی، بی‌تا، 86].

از آنجای که الاهیات تصوف در طی مراحل زمانی متفاوت تکمیل شده است مخالفان تصوف در مواجهه با تصوف کمتر به زمان‌مندی و سیر تکاملی آن توجه داشته‌اند. به عبارت دیگر از آنجای که عرفان و تصوف مانند سایر جریان‌های فکری و معرفتی اسلامی به مرور زمان سیر تکاملی خویش را طی نموده و به مرحله رشد و تکامل رسیده؛ با مروری بر تاریخ این جریان می‌بینیم رویکردها در پردازش و عرصه‌ها و مسائل مورد نظر عارفان مسلمان در هر دوره‌ای متفاوت بوده و میراث فکری و معنوی ایشان به مرور زمان تدوین شده است. قطع نظر از منابع و مشاهیر عرفانی که در دوره‌های زمانی مختلفی به وجود آمده، آنچه مبانی نظری و معرفتی این جریان را شکل داده می‌توان الاهیاتی نامید که به گونه سیستماتیک جریان‌های عرفانی و صوفیانه در طول تاریخ به آن وابسته بوده است. در چنین الاهیاتی که در هر دوره‌ای در حال تغییر و تحول بوده کشف و شهود قلبی تنها راه معرفت دانسته شده که در پرتو سیر و سلوک و ریاضت قابل وصول است [ابراهیمیان، 1378ش، 19].

همچنین رویکرد عارفان مسلمان نسبت به جایگاه و اعتبار عقل و شرافت دادن به معرفت عرفانی در برابر معرفت عقلی و فلسفی، اتحاد معرفت عرفانی با معرفت فلسفی (اتحاد عقل و شهود)، ریشه‌های معرفت عرفانی در قرآن و سنت، ابزار شناخت عرفانی (قلب)، مراتب و درجات شناخت عرفانی، موانع و آفت‌های معرفت و شهود قلبی عرفانی و زمینه‌ها و شرایط معرفت عرفانی بر پایه دستورات قرآن و سنت و معیار و میزان صدق در معرفت عرفانی از جمله مسائل مهم در معرفت عرفانی است که در طی دوره‌های زمانی مختلفی به آن پرداخته شده است [همان، 1-9].

از باب مثال در دهه‌های نخستین الاهیات یا مجموعه برداشت‌های صوفیان از دین و مبانی دینی بیش از آنکه به گونه کامل و رسمی در قالب کتاب‌های مستقل تدوین شود در قالب سنت شفاهی و نقل گفتارها به پسینیان انتقال یافته است. در اوایل سده سوم تا اواخر سده چهارم هجری صوفیان سعی کردند برای مواجهه با مخالفین الاهیات خویش را شکل رسمی دهند تا از این طریق پاسخگوی مخالفین و نظم دهنده درون جریانی باشند. کتاب‌های *اللمع فی التصوف* سراج طوسی، *الرعاية لحقوق الله* حارث ابن اسد محاسبی، *التعرف لمذهب اهل التصوف* ابوبکر کلابادی و... در چنین فضاها شکل گرفته است. هرچه به جلو می‌آییم الاهیات تصوف جنبه تحلیلی و استدلالی بیشتری به خود می‌گیرد و در دوره‌های ابن عربی و مولانا و جامی و خواجه عبدالله و دیگر عارفان مسلمان... جنبه نظام مندی به خود می‌گیرد. به نظر می‌رسد اشکال‌ها و انتقادات مخالفین جریان عرفان و تصوف تا حدودی به این نظام‌مندی توجهی نداشته‌اند و انتقادات خویش را بدون نظر داشت دوره‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری طرح کرده‌اند.

2.2. گونه‌شناسی رویارویی مخالفین تصوف با متصوفه

جنبه‌گیری و رویارویی مخالفین تصوف در برابر متصوفه از آنجای نشأت گرفت که برخی مبانی فکری صوفیه و نیز برخی رفتارهای مبهم پیروان متصوفه برای مخالفین تصوف سؤال برانگیز بود. این مسئله همانگونه که از جنبه فکری و نظری مواجهه مخالفین تصوف را در برابر متصوفه فراهم ساخت به مرور زمان زمینه‌های درگیری‌ها و اختلافات میدانی را در جوامع اسلامی نیز به وجود آورد. با این کار به مرور زمان، بدبینی و تکفیر و صدور حکم قتل عرفاء و متصوفه توسط برخی مخالفین تصوف با کمک برخی حکومت‌ها فراهم شد که در زیر به مصادیقی از آن اشاره می‌گردد.

یک) فکری و نظری

از حیث فکری و نظری مخالفین تصوف اعم از فقهاء و اصحاب حدیث و برخی جریان‌های کلامی از آن جهت نسبت به مبانی فکری و معرفتی متصوفه اعتراض داشتند که این مبانی و مسائل در مواردی با آموزه‌های دینی بر اساس آنچه ایشان از شرع و مبانی دینی دریافته بودند ناسازگاری داشته است. مسائل چون: شریعت و طریقت و حقیقت، شطحیات، وحدت وجود و شهود، سماع و ... که به گونه مستقل و یا در ضمن دیگر مسائل مطروحه در آثار متصوفه بیان می‌شده است. همچنین نقد بر رفتار مشایخ و پیروان متصوفه مانند عزلت‌گزینی و خانقاه‌نشینی و... را می‌توان در این زمینه مثال آورد. در جهان اهل سنت از اولین کتاب‌های که در آن به نقد صوفیه اشاره شده؛ کتاب *التنبيه و الرد علی الاهواء و البدع* اثر ابوالحسین ملطی (متوفی 377هق) بوده است. ملطی در این اثر از جریانی با عنوان روحانیه یاد نموده که می‌پنداشتند ارواحشان در ملکوت سیر می‌کند و بهشت را می‌بینند. ویژگی‌های که وی برای این گروه یاد نموده شبیه ویژگی‌های است که ابونصر سراج طوسی (متوفی 378هق) آنها را در کتاب *اللمع فی التصوف* خویش با عنوان «مترسمین به تصوف یا غافلان از حقیقت تصوف» بر شمرده است [ملطی، 1418هق، 93-95/ سراج طوسی، پیشین، 428-429].

نقد شخصیت‌ها و اندیشمندان اهل سنت بر جریان تصوف شاید از سده‌های سه و چهار و پنج آغاز شده باشد، اما به گونه رسمی از قرن ششم هجری قمری به بعد نقد نگاری‌ها در این زمینه شدت یافته و افراد چون: ابوالفرج عبدالرحمن ابن جوزی (متوفی 597 هـ.ق) در کتاب *تلبیس ابلیس*، ابن تیمیه (متوفی 728 هـ.ق)، ابن قیم جوزیه (متوفی 751 هـ.ق)، زین الدین عمر ابن الحرام الکتانی (متوفی 738 هـ.ق)، ابوحنبل محمد بن یوسف اندلسی مشهور به ابوحنبل غرناطی، شمس‌الدین محمد بن محمد ذهبی (متوفی 748 هـ.ق)، تقی‌الدین علی بن عبدالکافی سبکی (متوفی 756 هـ.ق)، ابن هشام (متوفی 761 هـ.ق)، ابن خطیب (متوفی 766 هـ.ق)، ابن خلدون (متوفی 808 هـ.ق)، شمس‌الدین اسماعیل بن ابی‌بکر مقروری (متوفی 875 هـ.ق)، برهان‌الدین بقاعی (متوفی 885 هـ.ق) و ابن حجر عسقلانی (متوفی 852 هـ.ق) از جمله ناقدان اصل و یا آموزه‌ها و رفتارهای صوفیان بوده که میزان و شدت نقدها و اشکالات ایشان متفاوت است [یوسف پور، 1395 ش، 195-212].

برای نمونه ابوالفرج عبدالرحمن ابن جوزی (متوفی 597 هـ.ق) با آنکه در کتاب *صفة الصفوة* صوفیه اولیه را به نیکی یاد نموده اما در دو کتاب *تلبیس ابلیس* و *صید الخاطر* به نقد صوفیه روی آورده است. وی بخش زیادی از کتاب *تلبیس ابلیس* خویش را به نقد آراء و آداب سلوک و رفتار صوفیه اختصاص داده است. به نظر وی نیرنگ‌های مشترک میان شیطان و صوفیه در موارد چون: ترک کسب و کار، ترک نکاح و ازدواج، عزلت‌گزینی، پوشیدن خرقة که حکم لباس شهرت را دارد، ترویج سماع و غنا و رقص، باور به حلول و اتحاد و ادعای عشق الهی می‌باشد [ابن جوزی، الف: بی تا، 181-187/ ابن جوزی، ب: 1399 هـ.ق، صفحات مختلف: 54، 60، 106، 108، 202، 205، 298، 352]. ابن تیمیه یکی دیگر از منتقدان جدی صوفیه در جهان اهل سنت است که در قرن‌های ششم و هفتم هجری قمری با دسته‌بندی صوفیه به «صوفیه الحقایق، صوفیه الارزاق و صوفیه الرسم» فقط گروه اول را اهل زهد و عبادت و از صدیقین و زهاد بصره را از مصادیق آن دانسته و صوفیان ارزاق را درباره کسانی به کار می‌برد که ساکن خانقاه هستند و صوفیان رسوم را نیز درباره کسانی به کار می‌برد که به لباس و آداب ظاهری و انتساب به صوفیان اکتفاء کرده‌اند.

دو) عملی و میدانی

رویارویی جدی‌تر مخالفین تصوف در برابر صوفیه که آثار آن در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی و مذهبی نیز نمایان می‌شده را با اقدامات عملی ایشان در برابر متصوفه می‌توان سراغ گرفت. این مسئله از آنجای ناشی می‌شده که باورهای کلامی عرفانی متصوفه برای مخالفین تصوف غیر قابل قبول و یا متضاد با مبانی شریعت تلقی می‌گردیده و از طرفی باورمندان به چنین باورهای متضاد با مبانی شریعت به مسائل این چنینی اصرار و تأکید می‌ورزیدند، این مسئله زمینه‌های برانگیختن خشم مخالفین تصوف را فراهم می‌ساخته است. مخالفین تصوف از آنجای که به گونه مستقیم و یا غیر مستقیم بر حکومت و سیاست تأثیر و نفوذ داشته‌اند با واکنش‌های کلامی خویش زمینه‌های صدور حکم تکفیر، قتل و اعدام متصوفه را فراهم می‌ساختند. برای نمونه در این زمینه می‌توان به ماجرای قتل و اعدام عارفان چون: حسین بن منصور حلاج

(244-309هـ.ق)، [حلبی، پیشین، 302]. ابوالمعالی و ابوالفضایل عبدالله بن محمد میانجی همدانی مشهور به عین‌القضات همدانی (492-525هـ.ق) و شیخ شهاب‌الدین یحیی بن حبش بن امیرک سهروردی ملقب به نورالانوار و شیخ اشراق (مقتول در 549هـ.ق) [نصر، 1389ش، 150] اشاره نمود. شدیدترین برخورد میان متصوفه و مخالفین تصوف در محاکمه و قتل حلاج رخ داد. اولین انتقادات از صوفیه نیز توسط احمد بن حنبل و بیشترین حملات از جانب مذهب حنبلی نسب به برخی صوفیان صورت گرفته است [یوسف پور، عروج‌نیا، 1395ش، 197]. در مواردی نیز میان پیروان متصوفه و شاخه‌ای از جریان‌های شریعت‌گرا نزاع‌های میدانی صورت می‌گرفت که به قتل و کشتار یکی از طرفین منجر می‌گردید. برای نمونه می‌توان به اختلافات که میان سلفیان حنبلی بغداد و صوفیان نقشبندی این شهر در اواخر حاکمیت عثمانی‌ها اشاره نمود که این درگیری‌ها در آغاز کلامی و به مرور زمان به نزاع‌های میدانی و کشتار طرفین منجر گردید [ابومنہ، 1390ش، 13، 489-504].

3. عکس‌العمل‌های متصوفه در برابر مخالفین

متصوفه مانند سایر جریان‌های فکری و معرفتی در کنار دستاوردهای مثبت و دارای اهمیت و تأثیرهای قابل توجه؛ به مرور زمان مورد سوءظن برخی شخصیت‌های دینی و مذهبی قرار گرفت. ریشه این سوءظن‌ها بیشتر به رفتار ناشایست برخی پیروان جریان تصوف و یا آموزه‌های که آنها را در جامعه افشا می‌نمودند و یا بی‌توجهی ایشان نسبت به امور دینی و اجتماعی باز می‌گشت. بر این اساس متصوفه در مواجهه با جریان‌های منتقد و مخالف خویش به ویژه جریان‌های درون دینی تلاش نمودند با نقد و پلایش و اصلاح درونی، آموزه‌های خویش و نیز فهم خویش را از متون دینی و در قالب یک الاهیات متفاوت از الاهیات مخالفین تصوف با زبان عرفانی ارائه دهند. به عبارت دیگر متصوفه در راستای دفاع از خویش و اثبات خویش به عنوان بخشی از جامعه مسلمان و برطرف نمودن برخی سوءظن‌ها دست به امور ذیل زدند.

1.3. نقد درونی

در کنار انتقادات فقها و محدثین و متکلمین و مؤرخین و مستشرقین بر تصوف، خود صوفیه نیز در دوره‌های مختلف به جهت رفع اتهامات از صوفیه حقیقی در برابر مخالفین تصوف و پلایش جریان تصوف، به نقد درونی جریان تصوف پرداخته‌اند. نقد درونی تصوف یا به عبارت دیگر نقد صوفیه را بر صوفیه از جنبه‌های مختلف از جمله نقد مبانی نظری و نقد مبانی عملی می‌توان مورد بررسی قرار داد. نقد مبانی نظری شامل مسائل چون: توحید، عشق، ولایت، ایمان، توکل، توبه، حال و مقام، رضا، سکر و صحو، غیبت و حضور، قبض و بسط و هیبت و انس می‌باشد. نقد مبانی عملی و رفتاری نیز در مسائل چون: سماع، اباحه‌گرایی، اکل صوفی، ترک علم، خرجه پوشیدن، خلوت و صحبت، دنیا طلبی، ریا، سفر، تکدی‌گری و... را دربردارد [یوسف‌پور، 1395ش، 7-19]. نقد صوفیان بر مبانی فکری و عملکردهای سلوکی یکدیگر از سده‌های دوم و سوم آغاز شد. از جمله نقدهای اولیه را در گفتگوهای حسن بصری با رابعه عدویه و حبیب

عجمی [عطار نیشابوری، 1905م، صفحات: 62، 63، 79، 113] و سفیان ثوری و ابراهیم ادهم [جامی، 1336ش، 618-619] می‌توان مشاهده نمود.

دامنه این انتقادات در دهه‌ها و سده‌های بعدی افزایش یافت و مبانی فکری و روش سلوکی و عملکردهای تنش زای صوفیه و نیز انحرافات به وجود آمده در میان صوفیان از جانب برخی شخصیت‌های این طایفه مورد توجه قرار گرفت و در متون مشهور عرفانی جای باز نمود. نمونه‌ای از انتقادات را در متون چون: *رساله فی غلطات الصوفیه* اثر ابو عبدالرحمن سلمی، *اللمع فی التصوف* اثر ابونصر سراج، *التعرف علی مذهب اهل التصوف* اثر ابوبکر کلابادی بخاری، *رساله قشیری* اثر ابوالقاسم قشیری، *کمیای سعادت* اثر امام محمد غزالی، *کشف المحجوب* اثر ابوالحسن هجویری غزنوی، *حدیقه الحقیقه* اثر سنایی غزنوی، *انیس التائبین و مفتاح النجات* اثر شیخ احمد جام ژنده‌پیل، *الهی‌نامه* و *اسرارنامه* و *مصیبت‌نامه* اثر عطار نیشابوری، *عوارف المعارف* اثر شیخ شهاب‌الدین سهروردی و *نفحات الانس* اثر نورالدین عبدالرحمن می‌توان به دست آورد [یوسف‌پور و عروج‌نیا، پیشین، 213].

1.1.3. نقد رفتار و عملکردها

از جمله انتقادات مهم صوفیه بر صوفیان منحرف و یا بی‌توجه به مبانی اخلاقی و معرفتی زهد و تصوف مسئله تشبه به متصوفه است. به این معنی که افراد و جریان‌های در دوره‌های از تاریخ تصوف بوده‌اند که با پوشیدن جامه زهد و استفاده از این جامه و مقام صوفیان راستین بیشتر به دنبال کسب جاه و مقام بوده‌اند. ابو عبدالله حارث بن اسد محاسبی در فرازهای از کتاب *الرعايه لحقوق الله* خویش بر چنین صوفیانی تاخته و از حيله و نیرنگ صوفیان که لباس تقوا را به جای کسب رضایت الهی و تذکیه نفس و باطن، برای رضایت و خشودوی و جلب توجه مخلوقین می‌پوشند انتقاد کرده است [حارس بن اسد محاسبی، 1940م، 101]. همچنین احمد نامقی جامی مشهور به ژنده‌پیل (متوفی 536 هـ) نیز از جماعتی از متصوفه بی‌شرع و بی‌عمل به سختی انتقاد کرده است [سجادی، 1369ش، 245].

2.1.3. نقد باورهای اعتقادی و عرفانی

در کنار نقد رفتار متصوفه نقد باورهای اعتقادی و عرفانی درون جریانی تصوف نیز برای عارفان و صوفیان برجسته مسلمان دارای اهمیت بوده و این مسئله شامل مباحث مختلفی می‌گردیده که برای نمونه از مهمترین آنها مسئله توحید و سماع بوده است.

الف) توحید

مبحث توحید همانگونه که در علم کلام دارای اهمیت است در عرفان نیز از چنین اهمیتی برخوردار است و به تبع بررسی‌ها و دیدگاه‌ها مسائل چون: مراتب توحید، فناء فی‌الله، تجلی، حلول و اتحاد، شطحیات، انالحق، وحدت وجود و وحدت شهود، مسئله شرور و... در دنیای عارفان و متصوفه به وجود آمده است. از آنجای که برخی متصوفه در تبیین این مسائل دچار برخی لغزش و اشتباه شده‌اند؛ متصوفه برجسته مسلمان سعی نموده‌اند لغزش‌ها و اشتباهاتی انجام شده در این عرصه توسط صوفیان را بازخوانی و اصلاح نمایند.

برای نمونه اعتقاد به یگانگی پروردگار عالم در آغاز در بین صوفیه و دیگر مسلمانان تفاوتی نداشته اما به مرور زمان این مسئله با مسائلی چون: فنا و بقاء و تجلی ذات الهی گره خورد و ادعای حلول (یکی دانستن ظاهر و مظهر) در بین برخی صوفیه رواج یافت. ابو نصر سراج با برشماری این عقیده در میان طیفی از صوفیان عصرش؛ باورمندان به این مسئله را گمراه و کافر دانسته است [سراج طوسی، پیشین، 426]. در کنار مسئله حلول و اتحاد؛ برخی از متصوفه مسئله توحید را با شطح و شطحیات تبیین کرده‌اند که این مسئله در نگاه عارفان و صوفیان منتقد متضمن و عامل قول به حلول و اتحاد و نیز تخلف از متابعت پیامبر (ص) دانسته شده است [عطار نیشابوری، پیشین، 723-724].

ب) سماع

رسم سماع یکی دیگر از موضوعات مورد انتقاد صوفیه بوده است. به این معنی که در مقابل صوفیان که موافق برپایی مجالس سماع بوده‌اند. بزرگان از صوفیه در دوره‌های مختلف به جهت حفظ حدود شریعت و ترس از مرتکب شدن لهو و لعب مخالف مجالس سماع بوده‌اند. از جمله عارفان که با اصل سماع و یا نحوه برگزاری آن در برخی از مقطع‌ها در مجالس صوفیان مخالفت نشان داده‌اند، می‌توان از افراد چون: ابوعمر زجاجی، ابوعلی دقاق، هجویری غزنوی، شیخ احمد جام، عزیزالدین نسفی و اوحدی مراغه‌ای یاد کرد [یوسف‌پور و عروج‌نیا، پیشین، 216]. برای نمونه هجویری غزنوی رواج سماع بدون رعایت حدود شریعت و اخلاق را به مستصوفان نادان نسبت داده که به تقلید از صوفیان حقیقی، ظاهر رسوم آن را برگرفته‌اند و این نوع سماع فاسقان است که مشمول فسق و فجور است [هجویری غزنوی، 1389ش، صص 129-130 و 519-520 و 533-534].

3.2. تأکید بر جدایی ناپذیری شریعت و طریقت

شریعت در تعریف فقهی و عرفانی تعریف‌های متفاوتی دارد به طور کلی می‌توان گفت شریعت مجموعه تعلیم و آموزه‌های نظری و عملی اسلام (در قالب کتاب و سنت)؛ یعنی هرآنچه که منشأ وحیانی دارد. شریعت بنابر این تعریف مشتمل بر معارف و اصول عقاید، احکام و دستورات حقوقی و معنوی و اخلاقی است، به گونه‌ای که می‌توان آن را با معنای دین یکی دانست. با جستجو در کلمات عارفان روشن می‌شود که مراد آنها در موارد زیادی همین معنای عام است [آقانوری، 1387ش، 50]. از جمله مسائل که صوفیه مسلمان را وادار به واکنش به اشکالات و سوءظن‌ها و اعتراضات مخالفین تصوف به تلقی و برداشت برخی متصوفه به شریعت نموده بازخوانی و تحلیل شریعت در متون عرفانی و نیز پیوند آن با طریقت و جدایی ناپذیری آنها از دیگر است [الفشیری، 1422هق، 137].

این مسئله از آنجا ناشی می‌شود که برخی صوفیان به تعبیر نورالدین عبدالرحمن جامی (متشبهان مبطل به صوفیه) بر این باور بودند که تقیّد به احکام شرعی وظیفه عوام جامعه است و شأن خواص و اهالی حقیقت بالاتر از آن است که به رسوم ظاهری مقید شوند [جامی، پیشین، 9-10]. در مواجهه با چنین تلقی‌ای صوفیان برجسته چون: سهل بن عبدالله تستری، جنید بغدادی، هجویری غزنوی، امام محمد غزالی،

مولوی و... واکنش‌های تندى نشان داده‌اند [کاظم‌پور و عروج‌نیا، پیشین، 217]. با آنکه زبان عرفان و عارفان با زبان فقه و فقهاء تمایز و تفاوت دارد و نیز در مسائلى مانند سماع، رقص، شاهد بازی یا جمال پرستی بین گروهى از متصوفه و مخالفین تصوف اختلاف دیدگاه‌های جدی وجود دارد و حتى برخی جریان‌های صوفیانه از سقوط تکالیف شرعى در موارد چون فنا و بیخودى و ... سخن به میان آورده‌اند اما عارفان واصل و صوفیان حقیقى در آثار و اقوال خویش به هم‌خوانى آموزه‌های عرفانى با کتاب و سنت و ضرورت علم داشتن به شریعت و احکام فقهى و ملتزم بودن عملى به تعالیم عملى شریعت به ویژه عبادات شرعى و جدایی ناپذیری میان شریعت و طریقت و حقیقت و توجه به باطن شریعت و تقدم داشتن آن بر ظواهر آن و جدا بودن جایگاه و قلمرو دانش اهل شریعت از دانش اهل حقیقت سخن گفته‌اند [آفانورى، 8-9].

چنانکه سهل ابن عبدالله تسترى اصول تصوف را تمسک به کتاب و سنت، خوردن حلال، پرهیز از منہیات و تعجیل در ادای حقوق و... می‌داند [عطار نیشابورى، پیشین، 314-315]. عارفان و متصوفه مقید به شرع و شریعت صحت و بطلان و ارزش کشف و شهود را در مرحله اول با میزان تعالیم کتاب و سنت و شریعت محمدی (ص) سنجیده‌اند. ابوحنیف حداد نیشابورى در فرازى از سخنش در این زمینه چنین گفته است: «هر که در هر وقتى افعال و اقوال و احوال خود را به میزان کتاب و سنت نسجد و خواطر خود را متهم ندارد، وی را از جمله مردان نمى‌شماریم» [جامى، پیشین، 57]. همچنین انطباق اصول طریقت و منازل سیر و سلوک با تعالیم دینی در گفتار مشایخ بزرگ متصوف از جمله شیخ عبدالرزاق کاشانى و محى‌الدین ابن عربى به وضوح بازتاب یافته است. شیخ عبدالرزاق کاشانى و ابن عربى تصوف را همان تخلق به اخلاق الهی می‌داند [کاشانى، پیشین، 156].

3.3. تأکید بر اهمیت معرفت‌شناسی عرفانى

یکی از زمینه‌های اختلاف نظرى و فکرى میان عرفا و متصوفه با دیگر جریان‌های فکرى و دینی از جمله متکلمین و محدثین و نیز فقهاء در نحوه شناخت حقایق دینی است. از آنجای که متصوفه تا حدودى به باطن‌گرایی و تکیه بر قلب و درون و شناخت درونى تأکید داشته‌اند؛ این مسئله باعث برخی سؤزن‌ها برای افراد و گروه‌های از سایر جریان‌ها گردیده بود. عرفا و متصوفه مانند سایر جریان‌های فکرى و دینی نسبت به شناخت حقایق به ویژه خدا، جهان هستى، انسان و... تأکید دارند اما ابزار و روش شناختی ایشان با روش دیگر گروه‌ها از جمله فلاسفه و متکلمین و محدثین متفاوت بوده است. حصول شناخت و معرفت از امور فوق برای انسان، در علوم عقلی فلسفى با عنوان «معرفت شناسی» یاد می‌شود.

معرفت‌شناسی عرفانى یا بنا بر گفته عارفان مسلمان «نظریة المعرفة» دانشى است که درباره معرفت از حیث وجود و حکایت‌گرى سخن می‌گوید. معرفت‌شناسی عرفانى معرفت حضورى شهودى قلبى است که یا از سنخ کشف و شهود صوری، یا کشف و شهود معنوى عین‌الیقینى و یا کشف و شهود معنوى حق‌الیقینى است [خسروپناه، 1397ش، 64-66]. از آنجای که ماهیت معرفت عرفانى با ماهیت معرفت کلامى و فقهى و روایى دارای تفاوت زیادى است عرفاء و متصوفه سعی نمودند ماهیت معرفت عرفانى را با منابع و ابزارها و موازین سازگارى آن با شریعت بیان نمایند. آنچه مورد توجه و اتفاق اکثر جریان‌های عرفانى و صوفیانه

می‌باشد این است که شهود و قلب پایه و اساس معرفت عرفانی است اما درباره چگونگی کسب این معرفت بین ایشان نیز نظریات گوناگونی مطرح شده است. برای نمونه درباره ماهیت معرفت عرفانی دیدگاه‌های چون: احساس و عاطفه، عاطفه و شناخت، تناظر معرفت عرفانی با ادراک حسی، ساخت گرابی، یافت مستقیم و اتحادی، علم ارتسامی و مفهومی (علم حصولی اتصالی) و علم حضوری و بی‌واسطه (شامل انواع سه گانه: علم حضوری اتحادی، علم حضوری اشراقی و شناخت حضوری و ساختار اتحادی) را صاحب نظران غربی و عارفان مسلمان و فلاسفه اشراقی و مشائی مطرح کرده‌اند [اسماعیلی، 1396، ش، 709-745].

تأکید بر اهمیت معرفت عرفانی از آغازین دهه‌های شکل‌گیری جریان زهد و تصوف تا سیستماتیک شدن عرفان اسلامی به وسیلهٔ چهره‌های چون ابن عربی و ملاصدرا دوره‌های زمانی متفاوتی را دربر گرفته است. معرفت عرفانی چیزی است که عارف و قوای او در به دست آوردن آن تأثیر و فاعلیت و اقتضائی ندارند و تنها فرد می‌تواند از طریق مجاهده و سلوک عملی و قلبی، به حصول استعداد و اعداد زمینه قلبی آن معرفت بپردازد. درباره ماهیت معرفت عرفانی در متون عرفانی دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده که از مشهورترین نظریات در این زمینه این است که ماهیت معرفت عرفانی مبتنی بر علم حضوری و بی‌واسطه‌ای است که در آن احتمالات چون: شناختی بودن، حسی یا فراحسی بودن، فراعقلی بودن، قلبی بودن، نوری بودن، وجودی بودن و بی‌واسطه بودن و اتحادی بودن و ساختاری بودن مطرح می‌باشد [همان، 1-17].

4.3. بنیان‌گذاری کلام عرفانی در الاهیات سیستماتیک تصوف

الاهیات سیستماتیک تصوف مجموعه‌ای به هم پیوسته است که به مرور زمان شکل گرفته است. این مجموعه عمدتاً به زبان عرفانی تکیه دارد. الاهیات تصوف در آغاز مبتنی بر مسائل عرفانی بود اما به مرور زمان دایره آن گسترده‌تر گردید و تفسیر و حدیث و کلام را نیز در بر گرفت. تأسیس کلام عرفانی در درون این الاهیات نیز از آنجای ناشی شد که متصوفه احساس کردند اکتفاء صرف به مبانی عرفانی و صوفیانه بر پایه کشف و شهود تنها برای ایشان کافی نیست. از همین جهت ایشان سعی نمودند باورهای اعتقادی خویش را نظام‌مند نموده و به همین جهت مسائل کلامی را به زبان عرفانی بیان دارند.

میراث مکتوب بر جای مانده از صوفیان مسلمان شامل: «کتاب‌ها، جستارنامه‌ها، گفتارنامه‌ها، مکاتیب یا نامه‌ها، استحوایه‌ها، اصطلاح‌نامه‌ها، منتخبات، تذکره‌ها، اندرزنامه‌ها، حکایات، رده‌ها، دفاعیات، رمزنامه‌ها و عشق‌نامه‌ها و...» قابل دست‌بندی است. محتوای این آثار در زمینه‌های مختلفی چون: حکمت عرفانی، کلام عرفانی، اعمال ظاهری (جوارحی)، اعمال باطنی (جوانحی)، مراحل سیر و سلوک، معادات و ممدات، طب روحانی، خود اعمال ظاهری یا جوارحی نیز شامل مسائل چون: آداب صوفی و خانقاه، تبیین معاملات عرفانی و اعمال جوانحی یا باطنی نیز دربر دارنده مسائل چون: مقدمات سلوک و اخلاق عرفانی می‌باشند [باقریان موحد، شاکر نژاد و مرادی، 506]. با بررسی میراث مکتوب عارفان مسلمان می‌توان به این مسئله پی‌برد، کلام عرفانی در آثار عرفانی به مرور زمان در سده‌های چهارم و پنجم و ششم هجری قمری نمایان و جای باز نموده و در راستای دفاع و رفع ابهام از عقاید صوفیه و تأکید بر حضوری بودن معرفت بر اساس بینش عرفاء و متصوفه بر آن تأکید شده است [همان، 55-57].

با مروری بر آثار و اندیشه‌های عارفان مسلمان در هر دوره‌ای با چهره‌های مختلفی بر می‌خوریم که برخی آثار ایشان در پایه‌گذاری الاهیات سیستماتیک تصوف تأثیر گزار بوده‌اند. از جمله این افراد ابو عبدالله حارث ابن اسد محاسبی (1650243 هـ.ق)، ابونصر عبدالله بن علی بن محمد بن یحیی طوسی، ملقب به «طاووس الفقراء» و معروف به «سراج طوسی» (متوفی 378 هـ.ق)، ابوبکر کلابادی (متوفی 385 هـ.ق)، زین‌الاسلام شیخ ابوالقاسم عبدالکریم ابن هوازن قشیری استوایی نیشابوری (376-465 هـ.ق)، ابوحامد محمد بن محمد غزالی طوسی (450-505 هـ.ق) هستند.

کلابادی بخاری که از شخصیت‌های برجسته تصوف و فقه قرن چهارم در ماوراءالنهر است [معین الفقراء، 1339 ش، 61]. به سبب مهمترین اثر برجای مانده از وی با عنوان *التعرف لمذهب اهل التصوف* در شرح احوال و اندیشه‌های صوفیانه که برخی درباره آن گفته «لولا التعرف لما عرف التصوف» کلابادی در تاریخ تصوف و الاهیات صوفیانه چهره نام آشنا و صاحب مکتبی شناخته شده است [حاجی خلیفه، 1941 م، ج 1، 419]. التعرف مانند برخی دیگر متون معتبر عرفانی علاوه بر متن اصلی دارای شرح مفصل و تلخیص‌ها و ترجمه‌ها می‌باشد که این مسئله را می‌توان نشان از اهمیت آن در جریان تصوف دانست.

التعرف لمذهب اهل التصوف ترسیم‌کننده وضعیت معنوی دوران نویسنده است و نویسنده در مقدمه این اثر از نبود کوشش و تلاش در زمینه مسائل معنوی در عصرش شکایت نموده و از رفتن معنی و حقیقت و اکتفا به اسم و رسم یاد نموده است: «ذهب المعنی و بقی الاسم؛ و غابت الحقیقه و حصل الرسم» [همان، مقدمه کتاب]. کلابادی در این اثر از مباحث کلامی مختلفی مانند: صفات خدا، ایمان و قدر گرفته تا مسائل عرفانی و صوفیانه مانند اولیاء، فقر، قرب، تجرید، وجد، و... سخن گفته است. این کتاب طی قرون متمادی در منازعات کلامی بین طوایف مذهبی، به عنوان منبعی مهم برای سنجش اعتقادات و باورهای کلامی متصوفه مورد توجه نویسندگان و صاحب نظران بوده است [مهمان نواز، مهریزی، 1395 ش، 23، 179-206]. *التعرف لمذهب اهل التصوف* از آنجای که مهمترین اثر برای پاسخ‌گویی و رفع ابهام از جریان تصوف و صوفیه است؛ منعکس‌کننده تصوف و زهد متشرعانه مبتنی بر باورهای فکری و عقیدتی اهل سنت در نخستین ایام پیدایش تصوف می‌باشد. تدوین و شکل‌گیری این اثر مبتنی بر برخی حوادث و رخدادهای فکری اجتماعی و مذهبی بین صوفیه و مخالفین تصوف بوده که برای نمونه می‌توان قتل حلاج (مرگ 309 هـ.ق) و سلطه فقهاء و مبارزه بی‌امان دین‌مداران با متصوفه را عوامل مهم در این زمینه دانست [زرین‌کوب، 1369 ش، 69-70]. کلابادی با مراجعه به آیاتی از قرآن کریم و احادیث نبوی و سخنان بزرگان دین و عرفان به شرح و توضیح مباحث اعتقادی و موضوعات عرفانی پرداخته و در مواردی سروده‌های عربی و فارسی را شاهد مثال آورده و تلاش نموده با ارائه استدلال و تمثیل باورهای صوفیان را با باورهای کلامی و معرفتی اهل سنت و جماعت سازگار نشان دهد [همان، 69، کلابادی، پیشین، باب 33 به بعد]. کلابادی با استفاده از روش و مبانی کلامی دو مکتب کلامی اشعری و ماتریدی و باورهای عراقیان به طرح و تبیین مسائل پرداخته است. برای نمونه وی در تعریف ایمان آن را قول و عمل و نیت دانسته در

حالیکه ابومنصور ماتریدی بنیان‌گذار کلام ماتریدی و نیز ابوالقاسم حکیم سمرقندی متصوف و عالم ماتریدی و دیگر حنفیان عمل را جزء ایمان نمی‌دانند [همان، 79، / ماتریدی، 2010م، صفحات: 29، 121، / سمرقندی، 1393ش، 121]. وی اختلاف بین صوفیان را اختلاف در تبیین و درک در مبانی اعتقادی دانسته است. از همین جهت وی در *التعرف لمذهب اهل التصوف* سعی نموده با استشهاد به سخنان بزرگ صوفیه به ارائه دستگاه اعتقادی واحدی اقدام نماید وی این اعتقاد در یگانگی مذاهب صوفیانه، خود واکنشی در برابر جریان تاریخی شکل‌گیری مذاهب صوفیانه است که در اوایل قرن چهارم شدت گرفته بود [کلابادی، پیشین، 20، / مهمان نواز و مهریزی، 179-206].

4. نتیجه‌گیری

براساس آنچه از ابتدای این نوشتار تا بدینجا بیان گردید به اختصار چنین می‌توان نتیجه گرفت: 1.4. در این مقاله به تحلیل دیالوگ میان اعتقادات صوفیه و منتقدان آن‌ها در سده‌های نخستین پرداختیم. بررسی واکنش‌های متقابل این دو گروه نشان می‌دهد که جریان تصوف از جهت شکل‌گیری تاریخی و نمایان شدن بنیان‌های معرفتی جریان تدریجی است. به همین دلیل در سده‌های نخستین بنا بر ناپیدا بودن بنیان‌های فکری و معرفتی مورد انتقاد مخالفان قرار گرفته است. منتقدان با تمرکز بر جنبه‌های ظاهری و اصولی دین، تلاش کردند تا مبانی نظری صوفیه را به چالش بکشند و به تقویت و تصحیح ساختارهای دینی بپردازند.

2.4. صوفیه با ارائه تجربیات و آموزه‌های معنوی و با تأکید بر جنبه‌های باطنی دین، پالایش بنیان‌های معرفتی، نقد درون‌جریانی، شکل‌دهی کلام عرفانی در درون الاهیات سیستماتیک تصوف تلاش کردند تا عمق و ابعاد جدیدی از تجربه دینی را معرفی کنند. این تلاش‌ها، در پاسخ به نقدهای منتقدان بود، اما زمینه‌ساز گفت‌وگوهای عمیق و پیچیده‌ای در فضای فکری آن زمان را فراهم ساخت.

3.4. تقابل و تعامل متصوفه و مخالفان به صورت مستقیم و غیر مستقیم در شکل‌گیری هویت فکری و فرهنگی کمک نمود و در توسعه و تحولات علمی و دینی نقش داشته است. دیالوگ و تعامل متقابل نشان می‌دهد که هر دو طرف در نهایت به ارتقاء فهم دینی و معنوی کمک کردند و موجب شدند که مباحث عرفانی و فلسفی و کلامی و روایی و نظری به صورت جامع‌تری مورد بررسی قرار گیرد. تعاملات میان صوفیه و منتقدان نه تنها به غنای متنی و فکری ادبیات دینی کمک کرد، بلکه نشان‌دهنده تحول در برداشت‌ها و تفاسیر دینی در سده‌های نخستین است.

4.4. می‌توان گفت دیالوگ میان اعتقادات، یک فرآیند پویا و متقابل است که با نقد و تحلیل‌های مستمر، به تکامل و تنوع فکری کمک می‌کند. این تعاملات، پایه‌گذار سنت‌های فکری و دینی جدیدی شده و به درک عمیق‌تر از ابعاد مختلف تجربیات دینی منجر شده است. فهم دقیق این تعاملات می‌تواند به ما کمک کند تا به درک بهتری از دین و فلسفه در دوران‌های گذشته و تأثیرات آن بر جوامع و اندیشه‌های معاصر دست یابیم.

منابع و مأخذ

1. ابراهیمیان، سید حسین (۱۳۷۸). *معرفت شناسی در عرفان*. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
2. ابن ابی یعلی. (بی تا). *طبقات الحنابلہ*. بیروت: دارالمعرفه.
3. ابن جوزی. (بی تا). *تلبیس ابلیس*. بیروت: چاپ خیرالدین علی.
4. ابن جوزی. (۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م). *صفه الصفوة*. بیروت: چاپ محمد فاخوری و محمد رؤاس قلعه جی.
5. ابومنّه، پطرس. (۱۳۹۰). کشاکش‌ها میان سلفیه و طریقت خالديه در بغداد (ترجمه محمدحسین رفیعی). *پیام بهارستان*، دور دوم، ۴(۱۳)، ۴۸۹-۵۰۴.
6. اسماعیلی، مسعود (۱۳۹۶). *ماهیت معرفت عرفانی*. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
7. آقانوری، علی. (۱۳۸۷). *عارفان مسلمان و شریعت اسلام*. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
8. باقریان موحد، س.، شاکرنژاد، ا.، و مرادی، ح. (۱۳۹۵). *فرهنگ آثار عرفان اسلامی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
9. بقلی شیرازی، شیخ روزبهان. (۱۳۹۵). *شرح شطحیات (تصحیح و مقدمه هنری کوربن، ترجمه دکتر محمدعلی امیرمعزی)*. تهران: انتشارات طهوری.
10. بلخی مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۳). *مثنوی معنوی (تصحیح و تحقیق توفیق سبحانی)*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
11. بن‌عمر، توفیق. (1995). *مواقف الفقهاء من الصوفیه فی الفكر الاسلامی*. *حولیات الجامعه التونسیه*، ۳۹.
12. جامی، عبدالرحمن. (۱۳۳۶). *نفحات الانس من حضرات القدس (مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمود عابدی، چ ۲)*. تهران: انتشارات اطلاعات.
13. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۳). *مجموعه مقالات تاریخ و جغرافیای تصوف*. تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری کتاب مرجع.
14. جوکار، منوچهر. (۱۳۸۲). *ملاحظاتی درباره شطح و معانی آن*. *فصلنامه مطالعات عرفانی*، ۱، تابستان.
15. حاجی خلیفه. (1941). *کشف الظنون*. استانبول: دار احیاء التراث العربی.
16. حارث ابن اسد محاسبی، ابو عبدالله. (1940). *الرعايه لحقوق الله* (به اهتمام: مارگاریت اسمیت). بریتانیا، لیدن.
17. حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۶). *مبانی عرفان و احوال عارفان (چ اول)*. تهران: انتشارات اساطیر.
18. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۷). *جستاری در عرفان نظری و عملی*. قم: بوستان کتاب.
19. زرینکوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). *جستجو در تصوف ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
20. سجادی، سید محمدعلی. (۱۳۶۹). *جامه زهد*. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

21. سراج طوسی، ابونصر. (1960). *اللمع فی التصوف* (تحقیق: عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی مسرور). مصر: دارالکتب الحدیث.
22. سمرقندی، حکیم ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *ترجمه السواد الاعظم* (ترجمه: عبدالحی حبیبی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
23. شبستری، شیخ نجم‌الدین محمود. (۱۳۶۱). *گلشن راز* (به اهتمام: صابر کرمانی). تهران: طهوری.
24. شجاعی، حیدر. (۱۳۷۹). *اشارات: فرهنگ اصطلاحات صوفیه*. تهران: انتشارات مجد.
25. عطار نیشابوری، فریدالدین. (1905). *تذکره الأولیاء* (تحقیق / تصحیح: رینولد آلن نیکلسون). لیدن.
26. فروهر، نصرت‌الله. (۱۳۸۷). *کارنامه تصوف*. تهران: نشر افکار.
27. قشیری، الامام ابی القاسم عبدالکریم بن هوازن. (1422ق/2001م). *الرساله القشیریة* (وضع و حواشی: خلیل المنصور). بیروت: منشورات محمد علی بیضون لنشر کتب السنه و الجماعه دارالکتب العلمیه.
28. کاشانی، شیخ عبدالرزاق. (۱۳۸۷). *اصطلاحات الصوفیه* (ترجمه: محمد خواجه‌وی، چ ۳). تهران: انتشارات مولی.
29. کلابادی، ابوبکر. (بی تا). *التعرف لمذهب اهل التصوف* (تحقیق: عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی سرور). بی‌جا: دارالایمان.
30. گوهرین، سید صادق. (۱۳۸۳). *شرح اصطلاحات تصوف*. تهران: انتشارات زوار.
31. ماتریدی، محمد بن محمد. (2010). *التوحید* (ط ۲). بیروت: دار صادر.
32. معین‌الفقراء، احمد بن محمود. (۱۳۳۹). *تاریخ ملازاده* (به کوشش: احمد گلچین معانی). تهران: کتابخانه ابن سینا.
33. ملطی، محمد بن احمد. (1418ق/1997م). *التنبیه و الرد علی الاهواء و البدع* (طبع: محمد زاهد الکوثری). قاهره: بی‌جا.
34. مهمان‌نواز، علی، و مهریزی، مهدی. (۱۳۹۵). *بررسی جریان‌های کلامی اثرگذار بر التعرف کلابادی*. فصلنامه علمی پژوهشی *مطالعات عرفانی* (دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان)، ۲۳، بهار و تابستان، ۱۷۹-۲۰۶.
35. نصر، سید حسین. (۱۳۸۹). *سه حکیم مسلمان* (ترجمه: احمد آرام). تهران: امیرکبیر.
36. هجویری غزنوی، علی بن عثمان. (۱۳۸۹). *کشف‌المحجوب*. تهران: سروش.
37. یثربی، سید یحیی. (۱۳۹۲). *عرفان نظری*. قم: بوستان کتاب.
38. یثربی، یحیی. (۱۳۷۰). *فلسفه عرفان* (چ ۲). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
39. یوسف‌پور، محمدکاظم. (۱۳۹۵). *نقد صوفی* (بررسی انتقادی تاریخ تصوف با تکیه بر اقوال صوفیان تا قرن هفتم هجری) (چ ۲). تهران: انتشارات روزنه.

REFERENCES

1. Ebrahīmīān, S. H. (1999). *Epistemology in mysticism*. Qom: Center for Publications of the Islamic Propagation Office. (in Persian)
2. Ibn Abī Ya‘lā. (n.d.). *Ṭabaqāt al-Ḥanābila*. Beirut: Dār al-Ma‘rifa. (in Arabic)
3. Ibn al-Jawzī. (n.d.). *Talbīs Iblīs*. Beirut: Printed by Khayr al-Dīn ‘Alī. (in Arabic)
4. Ibn al-Jawzī. (1979). *Ṣifat al-Ṣafwa*. Beirut: Printed by Muḥammad Fākhūrī & Muḥammad Rawwās Qal‘ahjī. (in Arabic)
5. Abou Manneh, B. (2011). Conflicts between Salafism and the Khālidiyya order in Baghdad (M. H. Rafiee, Trans.). *Payām-e Bahārestān*, 2(13), 489–504. (in Persian)
6. Esmā‘īlī, M. (2017). *The nature of mystical knowledge*. Qom: Organization for Publishing of the Institute for Culture and Islamic Thought. (in Persian)
7. Āqānūrī, ‘A. (2008). *Muslim mystics and the Islamic sharia*. Qom: University of Religions and Denominations Press. (in Persian)
8. Bāqerīān Moḥavved, S., Shākernizhād, A., & Morādī, H. (2016). *Encyclopedia of Islamic mystical works*. Qom: Research Institute for Islamic Culture and Thought. (in Persian)
9. Buqlī Shīrāzī, Shaykh Rūzbehān. (2016). *Sharḥ-e Shaḥīyyāt* (H. Corbin, Ed. & Intro.; M. A. Amīr-Mo‘azzī, Trans., 7th ed.). Tehran: Tahūrī Publications. (in Persian)
10. Balkhī Mawlawī, Mawlānā Jalāl al-Dīn Muḥammad. (1994). *Masnavī-ye Ma‘navī* (T. Sobḥānī, Ed. & Annot.). Tehran: Ministry of Islamic Guidance Publishing. (in Persian)
11. Ben ‘Āmer, T. (1995). Positions of jurists regarding Sufism in Islamic thought. *Annals of the University of Tunis*, 39. (in Arabic)
12. Jāmī, ‘A. (1957). *Nafahāt al-Uns min Ḥaḍarāt al-Quds* (Intro., Ed. & Annot. by M. ‘Ābedī, 2nd ed.). Tehran: Ettlā‘āt Publishing. (in Persian)
13. Various Authors. (2014). *Collection of articles on the history and geography of Sufism*. Tehran: Ketāb-e Marja‘ Cultural and Artistic Institute. (in Persian)
14. Jokār, M. (2003). Notes on shaḥ (ecstatic utterances) and its meanings. *Journal of Mystical Studies*, 1 (Summer). (in Persian)
15. Ḥājī Khalīfa. (1941). *Kashf al-Zunūn*. Istanbul: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
16. al-Muḥāsibī, Abū ‘Abd Allāh al-Ḥārith b. Asad. (1940). *al-Ri‘āyah li-Huqūq Allāh* (Edited by M. Smith). Leiden, UK. (in Arabic)
17. Ḥalabī, ‘A. A. (1997). *Foundations of mysticism and states of the mystics* (1st ed.). Tehran: Asāfīr Publishing. (in Persian)

18. Khosrowpanāh, ‘A. (2018). *Essays on theoretical and practical mysticism*. Qom: Bustān-e Ketāb. (in Persian)
19. Zarrīnkūb, ‘A. (1990). *A search in Iranian Sufism*. Tehran: Amīr Kabīr Publishing. (in Persian)
20. Sajādī, S. M. ‘A. (1990). *The robe of asceticism*. Tehran: ‘Elmī va Farhangī Publishing. (in Persian)
21. al-Sirrāj al-Ṭūsī, Abū Naṣr. (1960). *al-Luma‘ fī al-Taṣawwuf* (Ed. by ‘A. Maḥmūd & Ṭ. ‘Abd al-Bāqī Masrūr). Egypt: Dār al-Kutub al-Ḥadīth. (in Arabic)
22. Samarqandī, Ḥakīm Abū al-Qāsim. (2014). *Tarjamah-yi al-Sawād al-A‘zam* (Trans. by ‘A. Ḥabībī). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
23. Shabistarī, Shaykh Najm al-Dīn Maḥmūd. (1982). *Gulshan-i Rāz* (Ed. by Šābir Kirmānī). Tehran: Ṭahūrī. (in Persian)
24. Shojā‘ī, H. (2000). *Ishārāt: A dictionary of Sufi terminology*. Tehran: Majd Publishing. (in Persian)
25. ‘Aṭṭār Nīshābūrī, Farīd al-Dīn. (1905). *Tadhkirat al-Awliyā’* (Ed. by Reynold A. Nicholson). Leiden. (in Persian)
26. Foruhar, N. (2008). *The record of Sufism*. Tehran: Afkār Publishing. (in Persian)
27. al-Qushayrī, Imām Abū al-Qāsim ‘Abd al-Karīm b. Hawāzin. (2001). *al-Risālah al-Qushayrīyah* (Ed. and notes by Khalīl al-Manṣūr). Beirut: Muhammad ‘Alī Bayḍūn Publications for Sunnah and Jamā‘ah Books Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah. (in Arabic)
28. Kāshānī, Shaykh ‘Abd al-Razzāq. (2008). *Sufi Terminology* (Trans. by M. Khwājavi, 3rd ed.). Tehran: Mowlā Publishing. (in Persian)
29. Kalābādī, Abū Bakr. (n.d.). *al-Ta‘arruf li-Madhhab Ahl al-Taṣawwuf* (Ed. by ‘A. Maḥmūd & Ṭ. ‘Abd al-Bāqī Sarūr). Dār al-‘Imān. (in Arabic)
30. Gowharīn, S. Š. (2004). *Explanation of Sufi Terminology*. Tehran: Zawār Publishing. (in Persian)
31. Māturīdī, Muḥammad b. Muḥammad. (2010). *al-Tawḥīd* (2nd ed.). Beirut: Dār Šādir. (in Arabic)
32. Mu‘īn al-Fuqarā’, Aḥmad b. Maḥmūd. (1960). *Tārīkh-i Malāzādah* (Ed. by Aḥmad Gulchīn Ma‘ānī). Tehran: Ibn Sīnā Library. (in Persian)
33. Malṭī, Muḥammad b. Aḥmad. (1997). *al-Tanbīh wa al-Radd ‘alā al-Ahwā’ wa al-Bida’* (Printed by Muḥammad Zāhid al-Kawtharī). Cairo. (in Arabic)
34. Mehmānavāz, ‘Alī, & Mehrīzī, Maḥdī. (2016). An analytical study of the theological trends influencing Kalabādī’s al-Ta‘arruf. *Mysticism Studies Quarterly* (Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan), 23(Spring–Summer), 179–206. (in Persian)

35. Nasr, Seyyed Ḥosseïn. (2010). *Three Muslim philosophers* (Trans. by Aḥmad Ārām). Tehran: Amīr Kabīr Publishing. (in Persian)
36. Hujwīrī Ghaznavī, ‘Alī b. ‘Uthmān. (2010). *Kashf al-Mahjūb*. Tehran: Soroush Publishing. (in Persian)
37. Yathribī, Seyyed Yaḥyā. (2013). *Theoretical mysticism*. Qom: Bustān-i Kitāb. (in Persian)
38. Yathribī, Yaḥyā. (1991). *Philosophy of mysticism* (2nd ed.). Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary. (in Persian)
39. Yūsof-Pūr, Muḥammad Kāzīm. (2016). *Critique of the Sufi* (A critical review of the history of Sufism based on the sayings of Sufis up to the 7th century AH, 2nd ed.). Tehran: Rozaneh Publishing. (in Persian)